

POLSKOJĘZYCZNE WĄTKI W LITEWSKICH ZAMÓWIENIACH LECZNICZYCH

Tatjana Vologdina

Studium Języka i Kultury Litewskiej, Uniwersytet Wrocławski

<https://orcid.org/0000-0002-5162-1312>

<https://doi.org/10.15388/VLLP.2021.25>

ADNOTACJA. W artykule są analizowane zamowy, pochodzące ze zbiorów archiwalnych, wydane drukiem przez Daivę Vaitkevičienė w 2008 r. Ich szczególna wartość polega na tym, że są to teksty zapisane w różnych językach, w tym w języku polskim. Biorąc pod uwagę kryterium chronologiczne, mamy do czynienia z tekstami zarówno przedchrześcijańskimi, jak i tekstami z późniejszego okresu chrześcijańskiego. Z powodu wzajemnych wpływów kulturowych i interferencji językowych, zazwyczaj nie ma możliwości ustalenia języka oryginalnego, w którym to zamówienie powstało. Tylko w nielicznych przypadkach mamy do czynienia z przykładami, w których można ustalić wersję oryginalną lub przekładową. W artykule została podjęta próba porównania tekstów polsko- i litewskojęzycznych, przeanalizowania wątków występujących w zamowach polskojęzycznych oraz ustalenia sposobów funkcjonowania tego rodzaju tekstów w warunkach wielojęzyczności i wielokulturowości.

SŁOWA KLUCZE: folklor litewski, folklor polski, zamówienia, obrzęd, zaklęcie.

Zamówienia¹ ludowe (zażegnania / zażegnywania, zaklęcia / zaklinalnia, odma-
wiania) według *Słownika folkloru polskiego* Juliana Krzyżanowskiego to „formuła słowna o charakterze magicznym, obliczona na wywołanie doraźnego skutku,

1 Sformułowanie *zamówienie* wybrane zostało z powodu tego, że najdokładniej oddaje ono formę litewskiej nazwy gatunku – *užkalbėjimas* (*kalbėti* – mówić, *užkalbėti* – zamówić). W badaniach Marzeny Marczewskiej, Stanisławy Niebrzegowskiej-Bartmińskiej (Niebrzegowska-Bartmińska 2006, 190) spotkamy się z opinią że „granice między tymi tekstami (*zamówienie, zażegnanie, zaklinalnia, zaleczanie, zarzekanie, odmówienie, odsyłanie, odczynianie, wyganianie, wysyłanie / užkalbėjimas, atkalbėjimas, nukalbėjimas, žadėjimas, užkeikimas*) są płynne i ciężko ustalić ich wyróżniki. W opracowaniach etnograficznych często bywają traktowane łącznie / wymiennie” (Marczewska 2012, 278).

Również warto podkreślić stosowność określenia „zamówienie” w odróżnieniu od bardzo bliskiej formy „zamawianie”, by odróżnić pojedynczy akt werbalny od czynności jego wypowiedzenia. To rozróżnienie dokładnie ujęła S. Niebrzegowska-Bartmińska, która pisała: „W genologii folklorystycznej funkcjonują obok siebie dwie bliskie sobie nazwy: zamawianie i zamówienie, analogiczne do nazw typu: przepowiadanie i przepowiednie, zapraszanie i zaproszenie, przepraszenie i przeprosiny, z których pierwsza utożsamiana jest z aktem działania, a druga – z jego wytworem” (Niebrzegowska-Bartmińska 2007, 110).

zapobieżenie zjawisku niepożądanemu lub wystąpienie pożądanego” (SFP 459). Stanisława Niebrzegowska-Bartmińska określa zamówienie jako „gatunek folkloru i jednocześnie przejaw kultury ludowej, który odzwierciedla ideę „działającego słowa”, słowa zdolnego podporządkować sobie materialny świat rzeczy i „wcielić wypowiedziane w realność” (Niebrzegowska-Bartmińska 2001, 107).

Stanowią one specyficzną grupę ustnej twórczości ludowej, której cechą charakterystyczną jest niełatwość w dotarciu do tekstów źródłowych, niepisany zakaz przekazywania tych magicznych tekstów osobom trzecim. Dlatego między innymi nieocenioną wartość ma publikacja Daivy Vaitkevičienė *Lietuvių užkalbėjimai (Zamówienia Litewskie)* wydana w 2008 r. przez Instytut Literatury i Folkloru Litewskiego, która stanowi rezultat badań tekstologicznych, typologicznych oraz strukturalnych przeprowadzonych w latach 1999–2008 nad tekstami zamówień zebranych na terenie Litwy. Została wykonana olbrzymia praca – wcześniej materiały źródłowe były rozrzucone po różnych bazach danych i różnych nośnikach, były naukowo nieopracowane i prawie niezbadane.

Wskutek badań powstała typologiczna klasyfikacja tekstów zamówień, w której te teksty usystematyzowano według swojego przeznaczenia – są to kategorie zamówień: medycznych, gospodarczych, społecznych, meteorologicznych itd. Z tym obszernym materiałem częściowo można zapoznać się w wersji elektronicznej. W omawianym wydawnictwie przedstawione są wyłącznie zamówienia lecznicze, zapisane w latach 1559–2007. Ogółem w książce przedstawione 383 typy leczniczych zamówień, liczące prawie 1500 wariantów. Wielkim nowatorstwem jest zestawienie litewskich tekstów z ich odpowiednikami w innych językach (białoruskim, polskim, rosyjskim, niemieckim i innych). Wybrane zagadnienie, na którym skupimy się w artykule, będzie dotyczyło zamówień zanotowanych na terenie Litwy w języku polskim oraz tych, które funkcjonują w obu językach – polskim i litewskim, i większość których w publikacji przedstawiona jest w osobnym rozdziale – *Polskie zamówienia ze zbioru rękopisów zamówień litewskich (Lenkų užkalbėjimai iš Lietuvių tautosakos rankraštyno)*. Będziemy więc posługiwać się określeniem „polskojęzyczne zamówienia”.

Mówiąc o polskich wątkach, mamy również na myśli kilka zjawisk, które można zaobserwować w omawianym obszarze:

- w zamówieniach, które funkcjonują w dwóch językach
 - 1) są przypadki, gdzie nie możemy stwierdzić, który tekst jest pierwotny,
 - 2) także możemy odnaleźć i rzeczywiste przypadki tłumaczenia.
- Niektóre zamówienia ukazują się tylko w języku polskim.
- Trzeba również podkreślić charakterystyczne dla polskiego folkloru motywy, używanie specyficznej dla języka polskiego leksyki.

Całość zamówień litewskich stanowią teksty różnego pochodzenia: część z nich to unikatowe zamówienia litewskie (taką najbardziej reprezentacyjną grupą są zamówienia na / od ukąszenia żmii), inne funkcjonują na tym samym terenie rów-

noległe w dwóch lub nawet kilku językach. Pod względem terytorialnym można mówić, po pierwsze, o wspólnych bałtoślówiańskich tekstach, po drugie, o paralelach w tradycjach zamówień wschodnio- i północnoeuropejskich, po trzecie, o wspólnych motywach i wątkach, które możemy znaleźć w tekstach zamówień nie tylko europejskich, ale również z innych kontynentów. Polskojęzyczne zamówienia będą stanowić osobną podgrupę w kontekście bałtoślówiańskim. Jednocześnie trzeba szczególnie podkreślić specyfikę funkcjonowania tych tekstów w obrębie tego samego terytorium, pod ścisłym obustronnym wpływem językowym i kulturowym.

Jeśli weźmiemy pod uwagę kryterium chronologiczne, to należy wyznaczyć formuły przedchrześcijańskie i teksty z treścią chrześcijańską, ale też bardzo często w tym kontekście widzimy, jak te dwie tradycje łączą się. Jest to bardzo charakterystyczne zjawisko dla całego folkloru tak litewskiego, jak i polskiego, i ogólnie dla religijności ludowej. „Magia i religia wzajemnie się przenikały, rytuały religijne wchłonęły elementy magiczne, a rytuały magiczne wzbogacały się o elementy chrześcijańskie. Świadomość magiczna bardzo łatwo przyswoiła kult świętych, którzy – traktowani jak czarodzieje – pasowali do światopoglądu magicznego w doskonały sposób” (Marczewska 2012, 295).

Do XI wieku na terenach Europy Zachodniej i nawet do XIV–XV wieku na terenie Litwy miał miejsce synkretyzm wierzeń pogańskich, antycznych i wiary chrześcijańskiej. Tak naprawdę dopiero od XI wieku przy kościele zaczął się formować nowy model chrześcijańskich zamówień (Vaitkevičienė 2008, 16). Nawet kiedy Kościół rozpoczął walkę z herezjami, zamówienia, oczywiście po znaczącej restrykcji i ograniczeniach, nadal były tolerowane. W najważniejszym traktacie inkwizycji *Malleus Maleficarum* (*Młot na czarownice*)², wydanym w roku 1487, podkreślono, że zamówienia nie są zakazane, jeśli odpowiadają ustalonym warunkom – mogą być w nich wymieniane tylko imiona świętych, nie wolno używać niezrozumiałych wyrazów, głosić herezji, powoływać się na pogańskie bóstwa i szatańskie siły itd. Zamówienia były znane i korzystano z nich w różnych warstwach społecznych – nie tylko przez duchownych, ale też przez arystokrację, mieszczan, żołnierzy, handlarzy, podróżników, marynarzy, pielgrzymów – właśnie przedstawiciele tych zawodów, które związane były z przemieszczaniem się po świecie, rozpowszechnili średniowieczne zamówienia w całej Europie. Jednak już po XV wieku Kościół stopniowo zaczął tępić praktykę ludowych zamówień lub przekształcać je w modlitwy kościelne.

Vaitkevičienė podkreśla niezbędność osobnego przeanalizowania tekstów zamówień chrześcijańskiego pochodzenia. Teksty te należą do wspólnego dziedzictwa

2 *Malleus Maleficarum* (*Młot na czarownice*) – katolicki traktat na temat czarownictwa, spisany przez dominikańskiego inkwizytora, profesora teologii Heinricha Kramera. Tekst ten został po raz pierwszy opublikowany w 1487 i stał się znany jako podręcznik łowców czarownic od XV do XVII wieku. Był uważany za jedno z podstawowych kompendiów o czarach, czarownicach i ich związkach z Szatanem.

migrujących chrześcijańskich zamówień, mających odpowiedniki w różnych językach europejskich. I właśnie w tej warstwie znajdziemy najwięcej materiału do porównań polsko-litewskich. Istnieje ku temu wiele powodów. Chociażby chrzest Litwy, który przyszedł z Polski oraz ponad dwustuletnia wspólna historia w obrębie Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Chrześcijańska historia Litwy rozpoczyna się najpóźniej w Europie, dopiero pod koniec XIV wieku, dlatego wpływ na zamówienia litewskie miały nie te klasyczne zamówienia po łacinie, a właśnie teksty, które przysły przez język polski oraz inne języki narodowe, które funkcjonowały na terenie Litwy lub krajów granicznych. Chodzi przede wszystkim o języki białoruski, łotewski i rosyjski. Ten ostatni był używany między innymi przez staroobrzędowców osiedlonych na Litwie w XVII wieku, którzy przynieśli ze sobą szczególnie dużo zamówień i innych praktyk ludowych. W takim wielojęzycznym środowisku, jakim była / jest Litwa, zamówienia nierzadko tłumaczono z jednego języka na drugi, czy nawet trzeci. Trzeba także podkreślić, że analizując zapisy analogicznych zamówień czasami bardzo trudno lub nawet nie da się stwierdzić, z którego języka czy tradycji zamówienie to pochodzi. Warto też zwrócić uwagę na wielojęzyczne funkcjonowanie tych samych tekstów.

Porównajmy na przykład warianty językowe zamówienia od ukąszenia żmii:

Papartis be žiedų, akmuo be šak[n]ų, paukštis be pieno. A tu, prakeikta, nevaikščiok po žemes, žmonėm žalos nedaryk, eik tu skradžia [skradžiai] žemę!

Albo po polsku:

Poporc bez kvetu, ptačka bez mleka, kamen bez kožene, a ty, pšeklenta, ne choc po tai žemi, lūdzim škodzi ne rob, ic ty skro žemi!
[– *Paproć bez kwiatu, ptaszka bez mleka, kamień bez korzenia, a ty, przekłeta, nie chodź po tej ziemi, ludziom szkody nie rób, idź ty skro[ś] ziemi!*][106]³.

To zamówienie zapisane jest i w języku litewskim, i w polskim. W rękopisie nie ma jednak żadnej adnotacji, w którym języku zamówienie wymawiał sam wykonawca, ale najprawdopodobniej były używane obie wersje. Warto też zwrócić uwagę na transliterację tekstu polskojęzycznego, zapisanego wyłącznie ze słuchu. W tym przypadku ewentualnie można przypuszczać, że tekst litewski mógł by być pierwotnym wariantem zamówienia. Jednocześnie trzeba podkreślić, iż formuła *Paproć bez kwiatu, ptaszka bez mleka, kamień bez korzenia* jest wspólnym wątkiem bałtosłowiańskim. W folklorze polskim znajdziemy przykłady tego motywu w pieśniach oraz zagadkach:

3 Wszystkie cytaty zamawiań pochodzą z publikacji: D. Vaitkevičienė, *Lietuvių užkalbėjimai*, Vilnius, 2008. W nawiasach podana jest strona.

- *A cóż rośnie bez korzenia?*
- *Kamień rośnie bez korzenia.*
- *A cóż kwitnie bez kwiateczka?*
- *Paproć kwitnie bez kwiateczka*⁴.

Odwrotną sytuację możemy zaobserwować w następnym przykładzie:

- Stada šarich, stada rudich, stada žalieznich, raba atpusc, raba atpusc!*
 [– *Stada szarych, stada rudych, stada żelaznych [stalowych],*
raba [pstra] odpuść, raba odpuść!
 – *Pulkas pilkų, pulkas rudų, pulkas geležinių, margoji, atleisk, margoji, atleisk!*] [618].

Bardzo ważna jest cała otoczką i warunki przeprowadzenia obrzędu. Wykonując to zamówienie trzeba wypowiedzieć je trzy razy na jednym oddechu, a następnie podmuchać na chleb, który musi zjeść ugryzione przez żmiję zwierzę. Zamówienie można wykonać zarówno w pomieszczeniu (w chacie), jak i na dworze.

Dalej przytoczona jest bardzo istotna notatka: *Zamówienie przez samego zamawiacza było przetłumaczone na język litewski* [618]. W tym przypadku też możemy wnioskować o pierwotności wersji językowej – to znaczy w języku polskim.

Jednak poszerzając pole porównawcze bliskich tekstów, czy wręcz wariantów, dotrzemy do źródła wschodniosłowiańskiego. Jest zapisana również wersja tego samego zamówienia, ale bardziej rozszerzona, która figuruje tylko w języku litewskim. W tym wariantcie ewidentny jest wpływ tradycji białoruskojęzycznej oraz rosyjskojęzycznej. Istotnym jest i to, że na rdzennych terenach Białorusi i Rosji tekst ten nie był zanotowany, a wyłącznie na terenie Litwy.

Pulkas rudų, pulkas juodų, pulkas pilkų! Gelaže, gelaže, gelaže, kų inleidai, atleisk, atleisk, atleisk! Kad neatleisi, atnešiu iš marių akmenia ugnis, uždegsiu visus kalnus, pakalnas ir visas šiekštas, nebus kur tau ani išeit! [198].

<...> *Я съ Латыря камня вазьму огню, съ питуна кровьи, выжгу вси мхи, вси болоты, вси крутыи бериги. Ня будзить вамъ ни пристанища, ни прибрьжыца;*

<...> *Гад, гад, черный гад! Возьми свой яд. Если не возьмёшь свой яд, пойду на море–океан, возьму из белого Янтаря – камня огня, у петуха – крови и выжгу, и выпеку весь твой яд. Не будет тебе сокровища ни в горах, ни в норах, ни в дремучих лесах* [199].

Tutaj w wersji litewskiej pojawiają się słowiańskie elementy – *iš marių akmenia ugnis* – z morza kamień ognia (mając na myśli bursztyn – *белый Янтарь* (rus.)); *uždegsiu visus kalnus, pakalnas ir visas šiekštas* – podpalę wszystkie góry, pagórki i wszystkie pnie; *nebus kur tau ani išeit* – nie będziesz miał gdzie odejść.

4 Z. Gloger, *Zwyczaje doroczne: 110 pieśni zwyczajowych*, Warszawa 1882, s. 25, <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doc-content?id=21761>

Przypuszczenie o polskim pochodzeniu tego zamówienia znowu nie potwierdza się. Pierwowzór pochodzi z tradycji wschodniosłowiańskiej, trafił na grunt polsko-litewski, na którym rozwijał się według regionalnej specyfiki kulturowej i językowej. W tym przypadku mamy do czynienia z przykładem tego, jak ten sam motyw funkcjonuje na tym samym terenie w różnych językach i w różnych wariantach.

Analizując teksty zamówień bardzo rzadko zetkniemy się z przykładami, w których można stwierdzić, a w sumie nawet tylko przypuszczać, która wersja stanowi tłumaczenie. Na to może wskazywać przede wszystkim struktura tekstu i cechy leksykalne, takie jak liczne i niecharakterystyczne dla mowy potocznej zapożyczenia oraz wyrazy obce.

Vaitkevičienė przytacza przykład zamówienia na różnego rodzaju bóle zanotowany w okolicach Puńska, które było wykonywane i po litewsku, i po polsku:

Šventas Jurdijanai, apčycsinai akmenio šaknis, apčycsyk ir mano sopulius!

Arba lenkiškai:

Święty Jurdjanie, apcycił na kamieniu korzenie, apcyci moje znako bolenie [20].

To zamówienie trzeba było wykonać podczas pełni, ale w miejscu, którego nie dosięgają promienia księżyca: „ani przez gałęzie, ani przez budynki. W buzi trzeba trzymać wodę i nią umyć się” [20].

Tekst polski jest rymowany i uważany za pierwotny. Rymowanie tutaj stanowi swoisty wskaźnik tekstu źródłowego. W tym przypadku zauważalna jest też adaptacja wyrazów – czasowników *apcycił*, *apcyci*, słowianizmów, które zostały przeniesione w prawie niezmienionej formie do tekstu litewskiego. W opisie widzimy również litewskie formy dialektu zmienione pod wpływem języka polskiego: *budinkus* (budynki), bezokoliczniki *buc*, *turec*, *nusiprausc*, *sakyc* (być, mieć, umyć, mówić).

W następnym przykładzie również widzimy rymowany tekst polski, pierwotny:

Zemby moje, zemby moje, żeby nie te zemby, to była by dupa z gemby!

[– *Zęby moje, zęby moje, żeby nie te zęby, to byłaby dupa z gęby!*

– *Dantys mano, dantys mano, jei ne tie dantys, tai būtų užpakalis iš burnos!*] [613].

W tym miejscu notujemy kolejne zjawisko – zamówienia niekoniecznie były tłumaczone na język litewski, często były wymawiane w tym języku, w którym były usłyszane. W rękopisach znajdziemy takie dwujęzyczne wpisy, w których opisanie zamówienia, niezbędne warunki wykonania podane zostały w języku litewskim, a samo zamówienie, czy jego części – w języku polskim. W opisie poprzedniego zamówienia na zęby wprost powiedziane zostało, że to jest „polskie zamówienie na ból zębów”. Chory musi zezłościć się, rozgniewać i wtedy ból ustąpi. Tym można tutaj wytłumaczyć używanie leksyki nieco bardziej wulgarnej. Należało również uświadomić sobie, że jeśli straci się te zęby, „będzie dupa z gęby”, czyli będzie bardzo źle.

Temat pośladek („dupy”) w polskiej frazeologii ludowej jest bardzo szeroko spotykany i rozbudowany, dużo bardziej niż w litewskiej, co też wskazuje na pierwotność tego zamówienia w języku polskim.

Trzeba również podkreślić, że *dupa* dość późno stała się słowem wulgarnym. Pierwotnie ten wyraz w języku polskim nie miał konotacji negatywnych, a oznaczał ‘dziurę, dziuplę, zagłębienie’ w drzewie, w skale, w ziemi, a także w ludzkim ciele (Lewinson 1999, 43). Jednak z czasem używanie tego wyrazu uległo rozszerzeniu na wiele innych sytuacji, przede wszystkim związanych z przekleństwami, obrażaniem, krytyką oraz strefą seksualną (np. nazywanie „dupą” kogoś niezaradnego, kobiety lub partnerki seksualnej, oceniając kogoś czy czegoś bardzo źle). W Słowniku polskich przekleństw i wulgaryzmów odnajdziemy aż 93 znaczenia i przykłady użytkowania tego wyrazu (Grochowski 1995, 59–68).

Przytoczymy jeszcze jeden przykład podobnego funkcjonowania zamówienia bez tłumaczenia na język litewski:

Kai jaunų mėnulį pamata, tai priklaupia in kelių, persižegnaja ir kalba:
 – Króla królewicza, niebieskiego dziedzica porodziła [ku] zgubie
 bez boleści. Wybaw nas [od] smutku, żalości. Zdrowaś, Maryja.
 [Karalių karalaitį, dangišką sūnaitį pagimdei be skausmo pražūčiai.
 Išgelbėk mus nuo liūdesio, sielvarto. „Sveika, Marija”.]
 – Tau in pilnacies,
 Ė man in sveikatas. [234].

Opis poprzedzający samo zamówienie jest w języku litewskim: „kiedy zobaczysz młody księżyc, trzeba uklęknąć na kolano, przeżegnać się i wymówić”. Zamówienie to stosowane na smutki i zgryzotę. Na końcu formuły widzimy dopełnienie w języku litewskim – „Tobie na pełnie, A mi na zdrowie”. Takie rozszerzenie tekstu podstawowego jest swoistą adaptacją, uzupełnieniem „elementem” litewskim. Jednocześnie trzeba podkreślić, że to uzupełnienie stanowi cechę charakterystyczną omawianego gatunku, którą można określić jako istnienie schematu, modelu dominującego w zamówieniach: „tau..., man...” („Tobie..., Mi...”) (Jasiūnaitė, 2006, 486). Schemat ten odzwierciedla zasadę podziału i wymiany energii oraz równowagi pomiędzy człowiekiem i otaczającym go światem.

Kryterium geograficzne w dwóch poprzednich przykładach nie jest istotne, to nie są zwyczajne zapożyczenia z sąsiadujących rejonów – teksty zapisane w okolicach Zarasai i Ignaliny, tzn. w północno-wschodniej części Litwy niegraniczącej z terenami Polski.

Często miała miejsce adaptacja zamówienia – językowa, tematyczna, stylistyczna, wskutek czego mamy do czynienia z mieszkanką językową. W tym przypadku dotyczy to szczególnie tekstów z terenów przygranicznych i jeśli chodzi o zamówienia polskojęzyczne to takim reprezentującym terenem będzie wschodnia i południowo-wschodnia część Litwy:

Gražus ponaicis, dangaus karalaicis, kad mano būt dūšia zbaviona
[= *siela išgelbėta*] [242].

Powyższe zamówienie pochodzi z przygranicznego regionu przy miejscowości Varėna i część zamówienia *dūšia zbawiona* ‘dusza zbawiona’ jest typowym elementem polskojęzycznym, który mógł na równi funkcjonować wraz z formą litewskojęzyczną. Jest to raczej przykład późniejszej transformacji dawniejszego zamówienia, ponieważ w tym tekście pojawia się chrześcijański motyw zbawienia duszy.

Mówiąc o zamówieniu „na młody księżyc”, warto podkreślić unikatowość i uniwersalność tego motywu. Jest znany w wielu kulturach i z punktu widzenia gatunku stanowi wariant pośredni pomiędzy zamawianiem leczniczym, a prาดawną modlitwą do pogańskich bogów, w których to zwracano się do bóstw – Słońca, Perkuna, Gabiji (bogini ognia), Żeminy (bogini Ziemi) i żywiołów – wiatru, deszczu, chmur itd. Tego typu teksty powiązane są z konceptem zdrowotnym, religijnym czy sakralnym – pojawiają się tutaj motywy związane z wątkami koncepcji szczęścia, życia pośmiertnego, poszanowania i czczenia bogów. Osobną grupę tworzą miłosne zamówienia na księżyc.

Przede wszystkim są to teksty o charakterze sakralnym, związane z magią leczniczą – do księżyca zwracano się po piękno i zdrowie. W tym przypadku po pierwsze musiał zadziałać typowy dla zamówień mechanizm – „żeby osiągnąć niezbędny efekt, trzeba imitować określone zjawisko, działać na zasadzie analogii <...>. Podobieństwo tworzy podobieństwo: zwracaj się do *młodego młodzieńca księżyca*, a sam będziesz młody i piękny” (Jasiūnaitė 2006, 480). Po drugie, „przechodzenie różnych faz i zmiana kształtu łączona jest z powszechnym prawem stawania się, narodzin i śmierci. Z powodu tej zmienności, księżyc traktowany jest jako istota żywa, a gdy nie pojawia się przez trzy dni na niebie, uważa się, że umarł. Po tym czasie wstaje do nowego życia i rośnie aż do osiągnięcia pełności, aby ponownie zniknąć i po niedługim czasie rozpocząć nowy cykl zmian. Transformacje księżyca są symbolem przejścia od życia do śmierci i od śmierci do życia” (Niebrzegowska, 1992, 73). Młody księżyc, inaczej mówiąc – faza nowiu, symbolizuje młodość, wzrost, powrót do zdrowia, wzmacnianie (się), odnawianie (się), powiększenie (się). Niedobrym czasem na początek choroby jest nów, ponieważ choroba będzie odnawiać się, powtarzać się. „Istnieje również przekonanie, że choroba, która rozpoczęła się na nowiu, w miarę powiększania się księżyca wzmacnia się” (Niebrzegowska 1992, 78).

Motyw zwracania się do młodego księżyca jest dobrze znany zarówno na terenie Litwy, Polski, jak i na obszernych terenach północnej, wschodniej i centralnej Europy. Oczywiście znajdziemy odpowiedniki także wśród polskojęzycznych zamówień:

Witaj księżu w nowej koronie – tobie niebo i koruna, a nam zdrowie i fortuna!
Zawitaj, zawitaj księżycu, niebieski dziedzicu, krzyż na niebe [i] korona, po śmierci w niebe wieczna fortuna! [268].

Istnieją również zapisy tego zamówienia w języku szwedzkim, estońskim, maryjskim, rosyjskim, białoruskim, ukraińskim, węgierskim, francuskim. Folklorystka Birutė Jasiūnaitė stawia tutaj pytanie otwarte: „nie wiadomo, kto od kogo pożyczył: Bałtowie od Ugrofinów, czy Ugrofinowie od Bałtów, a może i jedni, i drudzy, i też inni mogli pożyczyć od Słowian” (Jasiūnaitė 2006, 474). Jednoznacznie badaczka stwierdza, że są to teksty, które powstały w czasach przedchrześcijańskich⁵, ale według trafnej obserwacji Jonasa Balysa „te pogańskie pojęcia są wymieszane i przenośnie wplecione z chrześcijańskimi do jednego kosza” (Balys 2003, 227).

Nie można pominąć leksykalnego podobieństwa do słowiańskiej tradycji, która w doskonały sposób ukazuje się w języku polskim. Wyrazy *książe* i *księżyc* są wyrazami z tej samej rodziny i etymologicznie wywodzą się z wyrazu *ksiądz*. Według Brücknera:

księżyc t.j. „mały *ksiądz*”, w przeciwieństwie do „wielkiego *księdza*”, ‘słońca’ (ta nazwa słońca, *magnus dominus*, ‘wielki pan’, powszechna w wiekach średnich). *Ksiądz* oznaczał jeszcze w XVI wieku nie tylko, jak dziś, ‘duchownego’, lecz ‘świeckiego panującego’, więc stały tytuł: „wielki ksiądz litewski” (Brückner, 1927, 277).

Księżyc występuje jako personifikacja „małego”, „nowego” lub syna, dziedzica *księdza* to znaczy – księcia, władcy, króla, dlatego „Księżycowi na nowiu życzone więc tego wszystkiego, co stanowi atrybut władcy (korona, wieniec, berło), proszono zaś o to, co pozostaje w gestii istoty wszechmocnej: zdrowie, szczęście, fortuna” (Niebrzegowska 1992, 76).

Również taki wielokulturowy motyw stanowi obrzęd wykonywany w niedzielę palmową, który polegał na biciu palmą lub wierzbą i wymawianiu specjalnego zamówienia. Chłostanie palmą jest powszechnie do dziś znaną na Litwie formułą związaną z odzyskaniem i utrzymaniem zdrowia i szczęścia. Podczas chłostania życzone zdrowia, szczęścia, a dzieciom, żeby szybko i zdrowo rosły. Taka palma była najczęściej wykonana z gałązek wierzby, która jest symbolem żywotności, odradzającego się życia, to pierwsza roślina, która budzi się po zimie. Ciekawostką jest to, że bardzo często palma była zrobiona z rośliny wiecznie zielonej i w warunkach litewskich taką rośliną był mocno kłujący jałowiec, co wzmacniało efekt rytuału przez odczucie bólu. Na Wileńszczyźnie np. taka palma do dziś jest robiona z jałowca.

– *Verba bije, nie ja bijem* [*Wierzba bije, nie ja biję*],
Už nedėlios ir Vėlykos [542].

Jak widzimy, powyżej podane są dwa warianty pisowni – oryginał i tekst polski poprawny ortograficznie. Pierwotna wersja została zostawiona w celu pokazania

5 Już w czasie neolitu symbolika księżycy i innych ciał niebieskich wykorzystywana była w ceramice w ozdobienu naczyń i ozdób.

znieskształcenia tekstu polskiego w wykonaniu informatorki mówiącej po litewsku. Zastosowana tutaj jest transliteracja tekstu polskiego.

Formuła jest znana w różnych językach słowiańskich (białoruskim, ukraińskim, polskim, serbskim, kaszubskim) i różnych wersjach:

bel. *Не я б'ю, вярба б'е. За тыдзень Вялікдзень. Будзь здароў ва ўвесь год, як зімовы лёд;*

Вярба хрэс! Сякі да слёзні я сяку – вярба б'ець; трэці раз на здароў!

ukr. *Не я б'ю, верба б'є, За тыждень – Велькдень; Будь велький, як верба, А здоровый, як вода, А богатый, як земля;*

pol. *Palma bije, nie ja bije, Wielki Dzień za tydzień;*

serb. *Раст' ко верба;*

kaszubski *Wierzba bije, jo nie biję. Za tidzeń Wielgi dzeń, za noce trze i trze są Jastre [547].*

Jeszcze jeden ciekawy podgatunek zamówień to formuły niemające leksykalnego znaczenia i przypominające typowe zaklęcia. Pod tym względem są to zamówienia językowo uniwersalne, używane przez nosicieli różnych języków. W tym przypadku szczególnie istotnym jest to, w jakim języku jest podane opisanie zamówienia. Na przykład do zamówienia od ukąszenia węża dołączony został opis po polsku:

Drugi sposób zamówienia (od ukąszenia wężów) jest słowami:

– Kota, rota, dota, baśalyk, adyk, psyk, cik!

Wyrazy te, żadnego nie mające lingwistycznego znaczenia, mają mieć moc magiczną przeciw jadowi węża. Trzeba zaś je wymawiać naprzód w takim porządku jak są napisane i w odwrotnym, t.j. zaczynając od „cik, psyk” it.d. [558].

Analogiczne zamówienie funkcjonowało też w litewskojęzycznym środowisku. Mając na myśli takiego rodzaju formuły, dotarcie do języka źródłowego jest jeszcze bardziej skomplikowane, jeśli wręcz nawet możliwe.

Wyjątek, jeśli mówimy o źródłach i pochodzeniu zamówienia, stanowi grupa uniwersalnych europejskich zamówień, które są znane na terenie Europy i nie tylko. Zanotowane są one w różnych dawnych religijnych i literackich źródłach, a do ich znaczenia można dotrzeć poprzez inne języki.

Przykład może stanowić słynne zaklęcie – *abrakadabra*. Znanie jest dla użytkowników języka litewskiego, polskiego i wielu innych języków europejskich. Zamówienie i cały rytuał był stosowany na różne choroby. Z wariantów zgromadzonych w omawianej publikacji wynika, że było lekiem na: różę, malarię, żółtą gorączkę, wściekłą psów. Znajdziemy też wskazania na „wszelkie choroby i dolegliwości” oraz że to środek pomagający uniknąć pożarów i innych nieszczęść.

Formuła *Abracadabra* była wspomniana pierwszy raz w II wieku w łacińskim poemacie *De medicina praecepta* gnostyka Quintusa Sammonicusa Serenusa⁶, który był lekarzem cesarza Karakalli. Sammonicus przepisał cesarzowi amulet do walki z malarią, na którym wyryte zostało słowo *Abracadabra* w formie trójkąta. Zaklęcie było zapisane w formie lejka lub odwróconej piramidy, z każdą nową linijką ujmuje się po jednej lub dwóch literach (z przodu i z tyłu wiersza). Słowo z reguły było zapisywane w jeden z następujących sposobów:

A – B – R – A – C – A – D – A – B – R – A
 A – B – R – A – C – A – D – A – B – R
 A – B – R – A – C – A – D – A – B
 A – B – R – A – C – A – D – A
 A – B – R – A – C – A – D
 A – B – R – A – C – A
 A – B – R – A – C
 A – B – R – A
 A – B – R
 A – B
 A

lub

A – B – R – A – C – A – D – A – B – R – A
 B – R – A – C – A – D – A – B – R
 R – A – C – A – D – A – B
 A – C – A – D – A
 C – A – D
 A

W źródle łacińskim mówi się również, że chory musi zapisać ten tekst na papierze, zgiąć na krzyż, zaczepić na sznurku i dziewięć dni nosić nie zdejmując. Następnie przed wschodem słońca, trzeba ten paperek ściągnąć i wrzucić do strumyka, który biegnie na wschód. Pierwotne znaczenie *Abracadabra* nie jest znane, ale istnieje kilka wersji. Najbardziej wiarygodne jest wytłumaczenie pochodzenia z języka aramejskiego, w którym to *abra-ka-dabra* oznacza 'tworzę, wymawiając słowo'. Jest to magiczna fraza, która reprezentuje wątek boskiego tworzenia świata. Formuła znana jest powszechnie w całej Europie, w różnych wariantach. Notuje się (np. John G. R. Forlong, Lindsay Jones w *Encyclopedia of Religions*) wiele form tego wyrazu: *abraxas* (*Abraksas*), *abrasax* (*Abrasaks*), *abracadabra*, *ablathana* czy *abanathabla*⁷. Wszystkie te formy stanowią starożytne zaklęcia gnostyckie.

6 <https://pl.wikipedia.org/wiki/Abrakadabra>.

7 *Encyclopedia of Religions*, <https://vdoc.pub/download/encyclopedia-of-religion-1qh2cfvctksg> <https://ru.wiki-source.org/wiki/ЕЭБЕ/Абракадабра>.

Na terenach Litwy nie zanotowano licznych wariantów, w odróżnieniu, na przykład z sąsiadującą Łotwą. Jeśli chodzi o polskojęzyczne zamawiania, formuła *abra-kadabra* tak samo notowana. Znajdziemy również wariant z elementami polskiej pisowni – z przekreślonym l:

Abrokołyotum
 Brokołyotum
 Rokołyotum
 Okołyotum
 Kołyotum
 Ołyotum
 Łyotum
 Yotum
 Otum
 Tum
 Um
 M [567].

Wnioski

Polskojęzyczne zamówienia w zbiorze rękopisów zamówień litewskich stanowią osobną podgrupę w kontekście bałtoślówiańskim. Jednocześnie trzeba szczególnie podkreślić specyfikę funkcjonowania tych tekstów w obrębie tego samego terytorium, pod ścisłym obustronnym wpływem językowym i kulturowym. Biorąc pod uwagę kryterium chronologiczne, mamy do czynienia z tekstami zarówno przedchrześcijańskimi, jak i tekstami późniejszego etapu chrześcijańskiego.

W omawianym wielojęzycznym środowisku zamówienia nierzadko były tłumaczone z jednego języka na drugi, czy nawet trzeci. Trzeba też podkreślić, że analizując zapisy analogicznych zamówień czasami bardzo ciężko lub nawet niemożliwe stwierdzić, z którego języka, której tradycji to zamówienie pochodzi. Warto również zwrócić uwagę na wielojęzyczne funkcjonowanie tej samej formuły.

W bardzo nielicznych przypadkach mamy do czynienia z przykładami, w których można stwierdzić, a w sumie nawet tylko przypuszczać, która wersja jest tłumaczeniem. Może na to wskazywać przede wszystkim struktura tekstu (np. rymowanie tekstu jest wskaźnikiem pierwotności) i cechy leksykalne – takie jak liczne i niecharakterystyczne dla mowy potocznej zapożyczenia oraz wyrazy obce. O polskojęzycznym pochodzeniu, funkcjonowaniu w języku polskim świadczy charakterystyczna dla folkloru i przestrzeni kulturowej leksyka i figury stylistyczne.

Kolejne, warte uwagi zjawisko to fakt, że polskojęzyczne zamówienia niekoniecznie były tłumaczone na język litewski. Teksty często były po prostu wymawiane w tym języku, w którym były usłyszane. W rękopisach znajdziemy takie dwujęzyczne

wpisy, gdzie opisanie zamówienia, niezbędne warunki wykonania podane zostały w języku litewskim, a samo zamówienie, czy jego części – w języku polskim.

Również istotnym wątkiem jest adaptacja zamówienia – językowa, tematyczna, stylistyczna, wskutek czego mamy do czynienia z charakterystyczną „mieszanką” językową. Takim typowym zjawiskiem w tym temacie jest zabieg transliteracji, zapisywanie tekstu ze słuchu. W tym przypadku szczególnie dotyczy to tekstów z terenów przygranicznych, i jeśli chodzi o zamówienia polskojęzyczne to takim reprezentującym terenem będzie wschodnia i południowo-wschodnia część Litwy.

Osobną grupę zamówień stanowią formuły niemające leksykalnego znaczenia i przypominające typowe zaklęcia. Pod tym względem są to zamówienia językowo uniwersalne, używane przez użytkowników różnych języków. W tym przypadku szczególnie istotnym jest to, w jakim języku zostały podane opisanie zamówienia, co pozwala wnioskować o pochodzeniu użytkowników określonego zamawiania.

Do tej grupy należą uniwersalne europejskie zamówienia (np. *Abracadabra*, *Sator*, *Abia Obia Fabia*), które znane są na terenie Europy i nie tylko, są zanotowane w różnych, dawnych źródłach okultystycznych i literackich. Ich treść można rozszyfrować poprzez inne języki i szerszy kulturowy kontekst.

LITERATURA

- BUDZISZEWSKA WANDA, 1999, Dwie kultowe nazwy księżycy u Słowian, *Językowy obraz świata*, red. J. Bartmiński, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- ELIADE MIRCEA, 1993, *Traktat o historii religii*, Łódź: OPUS.
- ENGELKING ANNA, 1991, Magiczna moc słowa w polskiej kulturze ludowej, *Język a kultura 1, Podstawowe pojęcia i problemy*, Wrocław: Wiedza o kulturze, 157–166.
- JASIUNAITĖ BIRUTĖ, 2006, Maldelės į jauną mėnulį rytų Lietuvos folklore: etnolingvistinis aspektas, *Baltistica* 41(3), 473–488.
- MARCZEWSKA MARZENA, 2012, *Ja cię zamawiam, ja cię wypędzam... Choroba. Studium językowo-kulturowe*, Kielce.
- NIEBRZEGOWSKA STANISŁAWA, 1992, Nów w polskiej kulturze ludowej i gwarach, *Etnolingwistyka* 5, 73–83.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2001, Idea działającego słowa w tekstach polskich zamówień, *Etnolingwistyka* 13, 101–115.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2006, Konceptualizacja choroby w polszczyźnie potocznej i w polskich zamówieniach ludowych, *Sposoby leczenia dawniej a dziś w świetle literatury i medycyny* 3, Lublin, 33–48.
- NIEBRZEGOWSKA-BARTMIŃSKA STANISŁAWA, 2007, *Wzorce tekstów ustnych w perspektywie etnolingwistycznej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- SFP – *Słownik folkloru polskiego* pod red. J. Krzyżanowskiego 1965, Warszawa: Wiedza Powszechna.
- ZAVJALOVA MARIJA, 1998, *Lietuvių ir rusų užkalbėjimų nuo gyvatės pasaulio modelių palyginimas*, w: *Tautosakos darbai* 9(16), 62–107.

ŹRÓDŁA

- Abakadabra* [hasło], dostęp: <https://pl.wikipedia.org/wiki/Abakadabra>
- Абракадабра* [hasło], dostęp: <https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Абракадабра>
- BALYS JONAS, 2003, *Raštai 4: Fabula obscena. Dvasios ir žmonės. Užburti lobiai. Lietuvių mitologiškos sakmės. Liaudies magija ir medicina*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- BRÜCKNER ALEKSANDER, 1927, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków, dostęp: <https://polona.pl/item/slownik-etymologiczny-jezyka-polskiego>
- Encyclopedia of Religions*, dostęp: <https://vdoc.pub/download/encyclopedia-of-religion-1qh2cfctksg>
- GŁOGER ZYGMUNT, 1882, *Zwyczaje doroczne: 110 pieśni zwyczajowych*, Warszawa, dostęp: <http://pbc.biaman.pl/dlibra/doccontent?id=21761>
- GROCHOWSKI MACIEJ, 1995, *Słownik polskich przekleństw i wulgaryzmów*, Warszawa: PWN.
- LEWINSON JACEK, 1999, *Słownik seksualizmów polskich*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- VAITKEVIČIENĖ DAIVA, 2008, *Lietuvių užkalbėjimai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Polish-language Threads in Lithuanian Healing Conjurations (Zagovory)

Summary

Lithuanian conjurations (*zagovory*) constitute a unique part of Lithuanian folklore. In the collection of conjurations' manuscripts described in the publication of Daiva Vaitkevičienė (2008), we will find records of these archaic texts in various languages, including Polish. Polish-language conjurations constitute a separate subgroup in the Balto-Slavic context. Following the chronological criterion, we are dealing with texts of pre-Christian and after-Christ origins. Due to mutual cultural influences as well as functioning of different languages within Lithuania, it is usually not possible to determine the original language of conjuration.

Only in a few cases we are able to state, which version of conjuration is its translation. This is indicated primarily by the structure of the text as well as its lexical features, adaptation or transliteration.

The article presents an attempt to compare Polish and Lithuanian texts, identify and analyze Polish language threads, their motives and subject matter as well as the ways in which such conjurations function.

KEYWORDS: Lithuanian folklore, Polish folklore, incantation, rite, conjurations.
